

GAZDAG LÁSZLÓ

ERŐSZAKOS UTOLÉRÉSI TÖREKVÉSEK ÉS KUDARCUK OROSZORSZÁGBAN

Rettegett Ivántól Sztálinig

„Sztálin faekével vette át Oroszországot és atombombával adta tovább.”
Winston Churchill

Iván, a „Nagy”

Oroszország a végtelen hómezők birodalma, ahol a roppant távolságok nyelik el minden idegen hódító seregét, kezdve a svédektől, Napóleonnal át Hitlerig. Európából nézve Ázsia, Ázsiából nézve Európa, amolyan önálló kontinens, egy robosztus, de műveletlen, elmaradott medve, akit félnek és lenéznek ugyanakkor.

Ha pedig Oroszországból tekintünk ki, akkor látjuk a dekadens, apró államocskákra szabdalt Nyugatot, amelyet az oroszok néznek le, ám kultúráját, technikai fölényét titkon csodálják. E megvetéssel elegyített csodálat szüli azt az intoleráns idegenfóbiát, amely minden oroszországi hatalmat arra inspirál, hogy népét, népeit hermetikusan elzárja a világ többi részétől s főként a Nyugattól. Nagyon hasonlít ez az attitűd a Nagy Mennyei Birodaloméhoz, „kissé” keletebbre...

Ugyanakkor a titkolt csodálat egyben állandóan felszínen tartja az utolérés kényszerét, mely áthatja minden kormányzat törekvéseit évszázadok óta. Az egyik oldalon a hermetikus elzárkózás, a másikon az erőszakolt nyitási kísérletek, de nem egymást váltogatva, hanem mindig egy időben, egymást kiegészítve vannak jelen. Nagy Péter elviszi az egész udvari arisztokráciát Hollandiába, és arra kényszeríti, hogy szakmát szerezzen mindegyik, valamilyen lenézett polgári szakmát, és ő is kitanulja a hajóácsi mesterséget; ám ugyanez a Péter megtilt minden kereskedést a Nyugattal, ami nem az államon keresztül bonyolódik, s persze meg sem fordul a fejében az elmaradott, analfabéta jobbágymilliók tekintetét a Nyugat felé fordítani, sőt még hermetikusbabra vonja a szeparáció láthatatlan falát saját alattvalói és a külföld között.

De nem ő az első uralkodó, aki szembesül birodalma tragikus elmaradottságával, megismerve valamennyire kontrasztként a Nyugat fejlettségét.

III. (Nagy) Iván 1475-1499 között még az orosz államszervezet kiépítésével van elfoglalva, és adót fizet az Aranyhordának. Ekkor már Európa nyugati felében közel egyévezredes államok sora létezik, és keleti felében is legalább fél évezredre tekintenek vissza az ottani szuverén országok. 1480-ban III. Iván Ugránál felvonultatja hadseregét és megtagadja az adófizetést a tatároknak. (Ugrai „farkaszemnézés”.) Iván nem király volt, nem cár, hanem nagyfejedelem, ami az európai uralkodókhöz képest bizony alárendelt rangnak számított. Még messze vagyunk az autokratikus orosz monarchiától, és valójában még nem létezik európai értelemben vett, alávetett jobbság sem; az egyes fejedelemségekben még szabályos törzsi demokrácia uralkodik, igen erőteljes a mobilitás, szó sincs még röghöz kötésről, az obszcina, a faluközösségi tulajdon sok vidéken meghatározó.

Az erős fáziskésés, a megkésett fejlődés igen gyenge feudális talapzatot teremt a 15. század végére, itt még nyoma sincs az ázsiai despotizmusnak, a lakosság igen jelentős része nagyon kezdetleges földművelést és inkább vadászó, halászó, gyűjtő-gető életmódot folytat, az ehhez tartozó, viszonylagos személyi szabadsággal.

Furcsa helyzet azonban, és Oroszországról kialakult sztereotípiáinkkal gyökeresen ellentétes, hogy a 15. század második felében az orosz paraszt bizonyos szempontból szabadabb Európa nyugati felében élő társainál.

III. Iván az erős, centralizált államot katonai monarchia formájában építi ki, azonban a fejletlen kereskedelem, az áru- és pénzviszonyok kezdetlegessége miatt nem is gondolhat nyugati mintájú soldoshadseregre. Egyetlen lehetősége van a katonák kifizetésére: a viszonylag korlátlannak tűnő földekből való juttatás.

Nincsenek európai értelemben vett városok sem, bár a 16. században 160 várost számlálnak meg Oroszországban, ezek azonban inkább a kialakuló katonai bürokrácia lakhelyei, semmint a polgárosodás gócpontjai. Jellemző, hogy nincsenek céhek sem, az ipar inkább ázsiai jellegű házi kisipar, semmint önálló szakma. Az elmaradott, archaikus mezőgazdaság az európai átlagnál mostohább viszonyok között nem volt képes az ipar különválásához szükséges terméktöbbletet megtermelni.

III. Iván a szolgáló nemességnek a katonai szolgálat fejében földet juttatott, és így jelentősen átalakította egyes vidékek, mint például a novgorodi körzet, birtokszerkezetét. Jelentősen megszilárdult egy addig nem nagy jelentőséggel bíró tulajdonforma, az ún. pomesztye, a katonai birtok, ami leginkább az európai beneficiumhoz, az adománybirtokhoz hasonlított.

Nagy Iván egységes állammá szervezte az orosz fejedelemségeket, egy korai feudális jellegű felépítményt alkotva ezzel. Ha valaki azt gondolná, hogy az orosz despotikus berendezkedés valami ősi orosz képződmény, illetve hogy szerves folytatása az óázsiai formációnak, akkor ebből ki kell ábrándítani. A beneficium jellegű pomesztye, valamint az allodium (szállásbirtok) jellegű, örökölhető votcsina inkább emlékeztet a korai frank állam gazdasági talapzatára, mint az óázsiai típusú faluközösségre. III. Ivánig tulajdonképpen élnek az ősi törzsi demokrácia elemei is a fejedelemségekben és alfejedelemségekben, a parasztok szabadon költözhetnek, az egyetlen röghöz kötött réteg a fejedelmi uradalmakban található, a félrab-szolga sorsú holopok. A szabad költözködés jogát először III. Iván korlátozza 1497-ben.

Iván, a „Rettegett”

III. Iván művének folytatója unokája, IV. (Groznij) Iván, 1533-1584. Fél évszázados uralma alatt épül ki valójában az általunk ismert despotikus, autokratikus központi hatalom, amely egészen a 20. század második feléig meghatározója volt Oroszországnak. IV. Iván 1547-ben nyilvánítja magát minden oroszok cárjává. Véres erőszakkal tizedeli meg a bojárok sorait, hatalmas adókat vet ki a parasztságra; ez az amit „marxista” (értsd: sztálinista) történetírás a feudális anarchia megtöréseként állít be. Ha ebből indulnánk ki, akkor a legtökéletesebb feudális anarchia Angliában volt, hiszen ott már 1215-ben korlátozták a királyi hatalmat, a „rózsák háborújában” pedig szinte önmagát irtotta ki az angol főnemesség. Mégis onnan indult ki a nagy európai fejlődés.

A parasztságot sújtó adók Oroszországban azért voltak különösen fontosak, mert az itteni mostohább éghajlati viszonyok, valamint az elmaradott agrártechni-

ka következtében a parasztság csak nagyon minimális többletterméket tudott produkálni. Hogy az erős központi államot eltarthassa ez a gazdaságilag gyenge parasztság, minden többletterméket el kellett tőle vonni, ki kellett belőle mindent préselni, vagyis nyugat-európai társaival szemben az orosz parasztnak nem maradt semmi saját gyarapodásához. Ugyanakkor gazdaságon kívüli kényszert kellett alkalmazni – egyszerűen az elvonás drasztikus mértéke miatt –, és mindez már valóban emlékeztetni kezdett az óázsiai formáció bizonyos elemeire. A magas adó megfojtotta a csíraállapotban levő árutermelést is, hiszen a parasztnak nem maradt olyan többlete, amit a piacra vihetett volna. Így az ipar sem tudott fejlődni, és a 16. század közepén még nyoma sincs a céheknek Oroszországban, amikor Európa nyugati felében már a manufaktúrák kezdik meg küzdelmüket a céhrendszerrel szemben.

Valójában szükség volt az erős központi hatalomra, hiszen kelet, délkelet felől még sokáig fennállt a tatár veszély, nyugat felől a lengyel-litván állam, azt megelőzően a Német Lovagrend, illetve hamarosan Svédország fenyegette az éppen kialakuló orosz államot.

Hasonló volt a helyzet, mint Mátyás Magyarországnán néhány évtizeddel korábban. Magyarországnak akkor a török veszély miatt volt szüksége erős központi hatalomra, amely viszont magas adókat, az erőforrások központosítását igényelte.

De utalhatnék XIV. Lajos, a „Napkirály” Franciaországára vagy a spanyol zsákutcára, ahol mérhetetlen kincseket halmoz föl a királyi udvar, ám ez a kincs nem képes a gazdaság kovászává válni, miután éppen onnan vonták el, ahol ilyen kovásszá válhatott volna, tudniillik a parasztság polgárosodásra hajlamos rétegeitől, megakasztva ezzel a városfejlődést is.

Az erős központi hatalom mítosza a marxizáló történetírásban, mármint e hatalom áldásos volta a középkori feudalizmus idején, éppen a sztálini diktatúrában kap majd aktuálpolitikai szerepet, igazolva a féktelen terrort, a hatalom irracionális mértékű központosítását, hiszen példaként lehetett visszautalni a történelemre, egészen pontosan ez esetben Oroszország történelmére: lám, akkor mentek jól a dolgok, amikor erős állam volt.

Az sem véletlen, hogy Sztálin kedvenc történelmi figurája éppen Rettegett Iván; és Eisensteintől a róla szóló filmtrilógiát rendeli meg, nem kímélve a pénzt erre még a háború esztendeiben sem. Sztálin még Nagy Péter alakjánál is jobban vonzódott Rettegett Iván alakjához.

IV. Iván tovább erősítette az állam katonai jellegét, folytatta a katonai szolgálat földdel való megfizetésének gyakorlatát, azonban most már nem az állami földekből, hanem a kivégzett, börtönbe vetett vagy elüldözött bojárok földjeiből. Teljesen háttérbe szorította a bojárok tanácsát, a Dumát, a parasztokat végképp röghöz kötötte. 1555-ben elkezdte felépíteni a moszkvai Vaszilij Blazsennij-székesegyházat, mintegy a vatikáni Szent Péter-székesegyház ellenpólusaként. Igyekezett ugyanakkor az egyházat is az állam uralma alá hajtani, s a papok fontos feladataként szabta meg a „jóságos Cár atyuska” ekkor kialakuló képét a néphez sulykolni.

Tulajdonképpen ő építette ki végső formájában azt az autokratikus, despotikus hatalmat, amelyet ma Oroszország nevével kapcsolunk össze.

Iván számára a Nyugat még nagyon elvont, nagyon távoli valami; ő nemigen szembesül még a lemaradottság problémájával, ami ekkor főként az agrárszférában mutatkozik meg. Legfőként a nyugati országok fejlett államszervezete, egyházszervezete az, ami ekkor mintát jelent. A tényleges szembesülés a Nyugat fölényével majd egy évszázad múlva következik be.

Péter, a „Nagy”

1689-1725 között uralkodik. Az angol polgári forradalom lezárulása, a „dicsőséges forradalom” győzelme után lép trónra, és e történelmi véletlen szinte jelképerejű. Ekkor válik mind markánsabban érzékelhetővé a La-Manche-től az Urálig terjedő „civilizációs lejtő”, amelynek eltüntetése még ma is csak a jövő nemzedékeinek nagy történelmi feladata lehet.

Péter idejében megy végbe a félrabszolga sorsú holopok és az eredetileg szabad parasztok egybeolvadása, mégpedig a holopok szintjén. IV. Iván kezdi meg a röghöz kötést, de csak I. Péter fejezi be. A de jure röghöz kötést tulajdonképpen az 1649-es Törvénykönyv mondja ki először. Erre az aktusra azért volt szükség, hogy a pomesztye-birtokokon a szolgáló nemesség számára ne csak földet, hanem munkaerőt is lehessen biztosítani. Rettegett Iván 1565-ben vezeti be a nyílt, egyszemélyi diktatúrát, a megtizedelt bojárok földjeit pomesztye-földekként adományozza, de már az ott élő paraszttal együtt. Azonban ekkor még messze vagyunk az orosz muzsik szánalmat ébresztő alakjától, valamint attól, hogy majd II. (Nagy) Katalin a megunt szeretőinek úgy adományozza a jobbágyokat, mint a Római Birodalom urai a rabszolgákat.

I. Péter nem csupán a parasztságot nivellálja jobbágyi szinten, hanem a nemeséget is, tudniillik egybeolvad uralma idején a „szolgáló nemes” és az „ösi jogon nemes”, vagyis a bojár. Sajátos folyamatot látunk, a feudális társadalom nem egy alulról fölfelé építkező organikus folyamat eredményeként alakul ki, hanem egy fölülről lefelé való „leosztás” útján, s ez a tény már hordozza magában az Európától való elkanyarodás csíráit.

A Rettegett Ivánnal kezdődő és II. Katalinnal lezáruló „hosszú évszázadnak” az ideje alatt Oroszországban kiépül a feudális társadalom, azonban erősen „keleties”, aziatikus jelleget kapva.

Míg Európában, s főként annak nyugati felén, a Római Birodalom államszervezetének, illetve a germán törzsi demokráciának a romjain kicsírázik egy új típusú társadalmi-gazdasági struktúra, addig évszázadok telnek el, s a látszólagos visszaesés, a korai feudalizmus századaiban (476-1000 között), a „hatalmi vákuum” korszakában van ideje kifejlődni egy civil vagy kvázi civil társadalomnak, az egyén bizonyos jogokat, méltóságot, autonómiát szerez, függetlenül attól, hogy mely társadalmi réteg, csoport, osztály tagja, persze e hovatartozástól azért függő *mértékben*, s ezt de facto, illetve pl. a Magna Charta és a hozzá hasonló, Európa-szerte kiadott különböző bullák (lásd: Magyarország, 1222) alapján de jure is manifestálják; hogy tudniillik a hűbéri láncolatban megjelenik egyfajta kölcsönösség, egyfajta „szerződésjellel”, amely mindkét félre nézve kötelezettségeket és jogokat tartalmaz, vagyis mindaz, amit „organikus” rendnek és fejlődési útnak nevezünk.

Az állam és az egyén viszonya polgári és nem politikai színezetet kap, még sok elemét tekintve a földesúr-jobbágy kapcsolat is. Mindezek hiányoznak Oroszországban, így nincs meg a kölcsönösség, a szerződésjellel, az egyén autonómiája, nincs partikularitás, „egyen joga”, csak kötelezettségek és nyers erők, a kapcsolat mindig politikai és nem polgári-gazdasági jellegű.

Ez az az ár, amit az orosz nép, az orosz ember fizet a birodalmi nagyságért, hazája belépéséért az európai történelemben. Kétségtelen, hogy ezt a belépést Nagy Péter hajtja végre, s neki köszönhető, hogy Oroszország játszik majd egyre meghatározóbb szerepet az „európai kontinens” politikai-hatalmi életében; és nem lesz

alárendelt, alávetett függelék, esetleg az oly sokáig hatalmas lengyel-litván állam gyarmata. Míg a tatár iga alóli felszabadulás sokkal inkább a mongol állam belső szétesésének, bomlásának a következménye, addig a svéd, illetve a lengyel-litván terjeszkedési törekvések meggátlása már az Európa keleti peremén feltörekvő új birodalom erejét manifesztálja.

Péter állama már a klasszikus értelemben vett „totális állam”. Míg XIV. Lajos az arisztokráciát Versailles-ba kényszeríti, és selyempórázon tartott udvari „lakáj-arisztokráciát” kreál belőle, addig Péter egyszerűen kiirtja a hagyományos orosz arisztokráciát, amihez az ürügyet a különböző összeesküvések szolgáltatják. A hatalommegosztás kérdése, akár a rendi szerződés útján, akár más formában így föl sem merül, és a társadalom pórusaiban nem alakulnak ki a szabadságok bibói mikrokörei. Péter a reformjai során nem támaszkodik a városokra, amelyeknek így ki sem fejlődhet semmiféle autonómiája, ahogy pedig ez Európában oly jellemző volt.

A feudális szerkezetben az igazgatási, rendfenntartói, katonai, igazságügyi, adóügyi stb. funkciók vagy elszakadnak a királyi hatalomtól, vagy kezdettől fogva össze sem fonódnak azzal, és a különböző szinteken „szétkenődve” integrálódnak ezen lépcsőkbe. Oroszországban ez nem következik be, az uralkodói hatalom maga alá rendeli a társadalmi lét szinte minden szféráját, beleértve a magánéletet és a vallást is.

Péter jelentősen fékezi a társadalmi mobilitást egyfajta sajátos kaszttrendszer bevezetésével, amely már valóban rendkívüli módon hasonlít a keleti, ázsiai típusú kaszttrendszerhez, azonban hangsúlyoznom kell, hogy nem abból nőtt ki, attól független képződmény, tehát csak felszíni-formai hasonlóságról beszélhetünk. Az ún. „Rangtáblázat” a nemességet nyolc rangosztályba sorolta örökletes jelleggel, azonban itt nem a foglalkozások és mesterségek örökletessé válásáról volt szó, mint a klasszikus kaszttrendszerben.

Péter idejében olvad össze a votcsina és a pomesztje is. Ettől kezdve a birtok már kizárólag cári adományként jelenik meg, és nem „ősi jogon”, mint ahogy az allodi-umjellegű votcsina esetében.

Erőszakos iparfejlesztés

Nagy Péter már nem csak azért erősíti a központi hatalmat, mert erre a külpolitikai-stratégiai konstellációk miatt szükség van, hanem azért is, mert a Nyugattól való elmaradás felszámolását tűzi ki célul, ehhez pedig saját népével, nemességével, egyházával kell szembeszállnia. Ő rendkívül „modern” uralkodó, szakmát tanul, világot lát, ipart teremt. Nyugat-európai mintára „bevezeti” a céheket, cári ukázzal, természetesen minden eredmény nélkül. Főlfigyel a nyugati manufaktúrákra is, alapít állami manufaktúrákat, főként a hadsereg szükségleteinek kielégítésére. Hasonló állami manufaktúrák ezek, mint XIV. Lajos Franciaországában, vagyis nem magánvállalkozók üzemei, s mint ilyenek nem a kapitalizmus csfráinak hordozói, hanem a cári rendelkezéseket végrehajtó, állami termelő üzemek, melyekben nem szabad munkavállalók értékesítik munkaerejüket, hanem tulajdonképpen rabszolgák szintjére taszított parasztok dolgoznak kényszerből. Már Nagy Péter után, egy 1736-os, illetve egy 1744-es rendelet fejezi be ezt a rabszolgasorba vetést, amikor a „manufaktúrához tartozást” örökletessé teszi: vagyis az ott dolgozókat,

családtagjaikat és leszármazottaikat is örökre a manufaktúrához fratják. Akár egész településeket „frathatnak” egy-egy manufaktúrához vagy bányához. Így tehát még az erőszakos iparosítás sem a kapitalizmus kibontakozását szolgálja, hanem ellenkezőleg, lezárja a tőke genézise előtt az utat.

Péter teljesen állami monopóliummá és ezzel kizárólag az állami bevételek növelésének eszközévé teszi a külkereskedelmet. A nyugati mintára, nyugati szakemberekkel felépített manufaktúrák a hadsereg szükségleteinek kielégítése mellett exportra termelnek, a francia merkantilista elvek alapján nemesfémhez juttatva a cári udvart. Oroszországban ekkor még minimális volt a nemesfém-termelés, a birodalom egyszerűen rászorult a külkereskedelem révén történő nemesfém-behozatalra. Márpedig a hódító politika megkövetelte a bevételek növelését. 1700-1721 között zajlik az északi háború a baltikumi hegemonia megszerzéséért. 1703-ban Péter megalapítja Szentpétervárt, ami szintén költséges tevékenység. 1710-11-ben török-orosz háborúra kerül sor, és Oroszország kénytelen feladni Azovot, valamint egész Lengyelországot. 1722-23-ban orosz-perzsa háború zajlik a Kaszpi-tenger partvidékének birtoklásáért. Nagy Péter befejezi Szibéria meghódítását, majd elfoglalja Kamcsatkát 1696-ban.

Igyekszik szövetségeseket is szerezni, így felveszi a kapcsolatot II. Rákóczi Ferenc magyar fejedelemmel, a svédekkel szemben pedig Dániával és a szász választófejedelemmel fog össze.

A birodalmi politika költségeit a fokozódó adóprés fedezi, valamint a kivégzett, kiirtott bojárók, sztrelecek, nemesek elkobzott vagyona. Attól sem riad vissza azonban, hogy a svéd betörés idején begyűjteti a harangokat és azokból öntet ágyúkat. Ezzel saját egyházával kerül szembe, valamint a mélyen vallásos tömegekkel. Péter ugyanúgy lövet a papok által felhergelt muzsikokra, mint az ellene lázadó nemesi testőrségre, a sztrelecekre. Hatalma a kíméletlen terroron alapul, amelynek egyes becslések szerint a lakosság egy ötöde esik áldozatul.

A hatalmas termetű, két méter magas óriás tipikus esetévé válik a saját népét, annak akarata ellenére, erőszakkal is boldogítani akaró megváltóknak, reformereknek. Oroszországot igazi európai hatalommá teszi, azonban már ekkortól érvényes az „agyaglábakon álló óriás” képze, hiszen a birodalom ereje valójában nagyon is extenzív tényezőkn, a hatalmas területen, a népesség nagy számán, a kiszipolyozó adóterheken alapul és nem az ipar, a kereskedelem fejlettségén. Az iszonyú áldozatokat követelő, erőszakos modernizálás eredménytelen marad, az állami rabszolgá-manufaktúraipar légüres térben termel, nem képes visszahatni az egyre aziatikusabb vonásokat magára öltő alapra, meg sem érinti az orosz falut.

Oroszországban Nagy Péter idején egyszerűen nem voltak meg a kapitalizmus kicsírázásának feltételei. Az egyik ilyen feltétel az agrártermelés megfelelő fejlettsége, amely lehetővé teszi, hogy a parasztság a megtermelt terméktöbbletből el tudja látni a városi lakosságot élelmiszerral. Oroszország természetföldrajzi, s főként klimatikus adottságai jelentős hátrányt jelentettek Nyugat-Európával szemben az agrártermelés termelékenységé terén. Másrészt a kiszipolyozott parasztságnál nem maradt terméktöbblet, ami lehetővé tette volna anyagi gyarapodását. Természetesen nem volt a parasztságnak vásárlóereje sem, ezért az iparcikkeknek nem volt hazai tömegpiaca.

A másik feltétel az olcsó, nagytömegű, személyében szabad munkaerő szintén nem állt rendelkezésre, miután a parasztot a földhöz béklyózták, az állami manufaktúrák és bányák munkásait pedig rabszolgasorba süllyesztették.

Így Nagy Péter modernizációs törekvései éppen ellenkezőjükkbe fordultak, lezárták az utat a tényleges modernizáció előtt.

Utódai közül Erzsébet cárnő (1741-1762) folytatja Szentpétervár építését, többek közt felépfitteti a híres Téli Palotát. II. (Nagy) Katalin 1762-1796 között uralkodik, tulajdonképpen befejezi Szentpétervár igazi világvárossá való fejlesztését, valamint lezárja a Nagy Péter-i reformfolyamatot, elfoglalja a Krím-félszigetet, bekebelezi Lengyelország jelentős részét, meghódítja a Távols-Keleten a Czukcs-földet. Jelentős belpolitikai intézkedés a vallásszabadság biztosítása. 1773-74-ben szembe kell néznie a hatalmas birodalmat megrengető Pugacsov-féle jobbágyfelkeléssel, ami már egy új kor előhírnöke, a lázadásoké, a forradalmaké, melyek majd oly nagy szerepet kapnak Oroszország tragikus történelmében.

Nagyot kell ugranunk az időben a következő nagy modernizációs kísérletig. 1861-ben ugyan sor kerül a jobbágyfelszabadításra, II. Sándor cár fölülről kiinduló reformjaként, azonban ezt nem kíséri semmiféle földreform. Márpedig a földreform nélküli jobbágyfelszabadítás de jure ugyan emelkedést jelent a parasztságnak, de facto azonban sülyedést gazdasági téren. A jobbágy-földesúr viszonyban ugyanis volt a földesúrnak is bizonyos fokú kötelezettsége jobbágyával szemben, nemcsak fordítva. (Kötelező jobbágytelek, munkalehetőség, öregség, betegség esetén gondoskodás stb.) Ezek most megszűntek, a muzsik bizonyos szempontból még kiszolgáltatottabbá vált. Az 1848-as nagy európai megrázkódtatásból Oroszország úgy kimarad, mintha egy teljesen más kontinensen lenne. Amennyiben mégis érinti, az kizárólag a magyar függetlenségi törekvések elfojtásában játszott katonai szerepe.

1881-ben meggyilkolják II. Sándor cárt, teret kezd hódítani Oroszországban az anarchizmus, valamint Marx forradalomelmélete, természetesen egyelőre csak szűk értelmiségi körökben.

A modernizáció problémája ettől kezdve új módon merül fel, tudniillik nem az uralkodó vagy az uralkodó osztály törekvéseként, hanem politikai síkon, a fennálló rend megdöntésének aktusa útján.

Az első nagy összecsapásra 1905-ben kerül sor, majd következik 1917. Itt valójában egy iszonyú történelmi csődtömeg eltakarításáról lenne szó, a kérdés, hogy milyen úton, milyen módszerekkel? Március 3-án lemond II. Miklós cár, polgári kormány kezébe kerül a hatalom, amelynek azonban nem csak a csődtömeggel kell megbirkóznia, hanem a világháború nyomasztó terhével is. Ez utóbbival képtelen megbirkózni, hiszen ha kilép egyoldalúan a háborúból, Oroszországot hatalmas területi és egyéb veszteségek fogják érni, a folytatáshoz szükséges anyagi erő pedig nem áll a rendelkezésére. Elkerülhetetlen tehát a bukása, amit az is siettet, hogy megoldatlanul hagyja a földkérdést, márpedig ez Oroszországban minden változásnak az alfája és omegája.

1917 és Lenin

Az 1917. november 7-i forradalom megoldja a háború és béke kérdését, valamint a földkérdést is. Ezt nagyon fontos hangsúlyozni, mert enélkül a tragikus orosz-szovjet zsákutca kezdete nem érthető meg. A szovjetek II. oroszországi kongresszusa november 7-én bejelenti a békéről és a földről szóló dekrétumot, Oroszország kilép a háborúból. Ez majd valóban jelentős területi veszteségek útján realizálódik, azonban ekkor ez volt a társadalom legsürgetőbb követelése. A földről szóló dekrétum kimondja a föld nacionalizálását, azonban az állami tulajdonba vett

földet ingyen adják át a parasztnak művelésre. A földhöz jutott orosz muzsik számára az állami tulajdon elvont fikció, őt az érdekelte, hogy saját földjét művelheti végre. Ne feledjük el, hogy szó sincs ekkor még kollektivizálásáról; hiszen az csak 12 év múlva, 1929-ben kezdődik. Mindez érthetővé teszi a bolsevikok népszerűségét, váratlanul kialakuló tömegbázisát.

Véleményem szerint 1917. november 7-e még a nagy orosz forradalmi folyamat része volt. Megoldotta azokat a történelmi problémákat, melyek megoldásában az Ideiglenes Kormány megállt a félúton.

A bolsevik ellenforradalom

Az igazi ellenforradalmi fordulat valójában 1918. január 18-a, régi orosz naptár szerint január 5-e, amikor a bolsevikok szétkergetik a demokratikusan megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlést. 1917 történéseiből különös módon igen kevés ismert, hogy egyrészt az októberi forradalom koalíciós vállalkozás volt, másrészt, hogy utána, november-decemberben viszonylag demokratikus alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat tartottak.

A végső összecsapás kimenetelét eldöntő Balti-flotta például eszer befolyás alatt állott, ugyanis a flottához többnyire parasztfiatalokat hívtak be a cári hadseregben. Nem bolsevik, hanem eszer matróz adta le a „történelmi ágyúlóvást”, egyébként vaklőszerrel. Ugyanez az eszer legénység lázad fel Kronstadtban majd a bolsevik diktatúra ellen 1921 februárjában.

Részt vettek a hatalomátvételben a baloldali mensevikok is, valamint figyelemre méltó, hogy a mensevik párt nem fordult azonnal szembe az új hatalommal. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások elodázása, szabotálása volt az Ideiglenes Kormánnyal szemben az egyik legfőbb vád, és az októberi forradalom után sor került erre a választásra.

November 7-én volt egy harmadik dekrétum is, a hatalomról szóló, amely kimondta, hogy minden hatalom a munkás-, paraszt- és katonatanácsok, azaz szovjetek kezébe megy át. Ez még mindig nem jelentett bolsevik diktatúrát, hiszen a szovjetekben különböző pártok tevékenykedtek, és a bolsevikok még csak többségben sem voltak országos viszonylatban, csupán a nagy ipari központokban érvényesült dominanciájuk. November 7-e után nem tiltották be a pártok tevékenységét. Az Ideiglenes Kormány 1917 júniusában azonban betiltotta a bolsevik párt működését, Lenin ellen pedig letartóztatási parancsot adott ki. Erre alapos oka volt, hiszen Lenin és körei már nyíltan hirdették a permanens forradalom elméletét, és az Áprilisi tézisek nem hagytak kétséget aziránt, hogy hatalomra törnek.

Az Ideiglenes Kormány nem zárta le a háborút, nem oldotta meg a földkérdést és nem rendezte meg a demokratikus választásokat.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat megtartották az egész hatalmas birodalomban, Szentpétervártól a Czukcs-földre, és a bolsevikokat kellemetlen meglepetés érte, mert súlyos vereséget szenvedtek, csak a nagy ipari központokban tudtak győzni. Egyébként a választásokon bármelyik párt indulhatott, bármilyen programmal, és tízmilliók először izlelheték meg a demokráciát.

A bolsevikoknak eszük ágában sem volt demokráciát teremteni, azonban 1917 november-decemberében még azt hitték, hogy békés úton, demokratikus választások révén átvehetik a hatalmat, a többi baloldali pártot statisztaszerepre kényszerítve.

1918. január 18-án azután összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés, ülése egyetlen napig tartott. Ma sem tudjuk, hogy Lenin pontosan hol tartózkodott ezen a napon. Egyes források szerint 17-ről 18-ra virradó éjszaka érkezett haza külföldről, és az egész nemzetgyűlést végigaludta egy páholyban, egy katonaköpenyen. Tény, hogy nem ő, hanem Buharin tartotta a bolsevikok nevében a hozzászólást, aminek lényege az volt, hogy a nemzetgyűlés a burzsoák eszköze, ezért a bolsevikok kivonulnak belőle. Ezt meg is tették, a baloldali eszer képviselővel együtt, majd este 23 órakor feltárult az ülésterem ajtaja, és egy tagbaszakadt, szakállas bolsevik palotaőr elordította magát: „Na, dobjátok ki ezt a szemetet.” Más források szerint nem szemetet mondott, hanem egy másik sz-betűs szót...

Lenintől Sztálinig

Az alkotmányozó nemzetgyűlés szétkergetése után még koalíciós kormány alakult a bolsevikok, a baloldali eszerek, valamint néhány baloldali mensevik részvételével. Ott volt a mensevikektől csak nemrég a bolsevikokhoz átigazolt Trockij is. A diktatúra mozgásba jött gépezetét azonban már nem lehetett megállítani. 1918. június 6-án kitört a kétségbe esett eszer felkelés, amit a bolsevikok levernek, augusztusban Dora Kaplan, eszer nő mérgezett golyóval megsebesíti Lenint, amelynek nyomán végképp elszabadul a „forradalmi”, valójában ellenforradalmi terror. Minden pártot betiltanak, kivéve a bolsevik pártot.

Már 1918 februárjában Lenin törvényt ír alá az élelmiszerrejtegetők főbelvételéről, és ezzel megkezdődik a gazdasági élet terror által való vezérlése is. Valamint megkezdődik a törvénytelen ségek véget nem érő láncolata.

És persze megkezdődik a voluntarista fejlődésgyorsítási kísérletek sorozata, amelynek egyik első állomása a pénz elleni küzdelem. Lenin 1920. december 4-én dekretumot ír alá a pénz megszüntetéséről. A bolsevikok Marx kapitalizmuskritikájából általános piackritikát csinálnak, általános árutermelés-kritikát, dekretumokkal kívánván hatályon kívül helyezni a gazdasági törvényeket.

A hadikommunizmust egyébként — a közhiedelemmel ellentétben — a bolsevikok nem kivételes eszközrendszernek tartották, hanem a kommunizmus építése normális szisztémájának, így ők nem is nevezték ezt hadikommunizmusnak. Az 1921-ben bevezetett NEP-et (Novaja ekonomicseszkaja polityika) ebből következően maga Lenin is csupán átmeneti visszavonulásként értékelte, amelyet a konszolidáció után azonnal felvált majd az általunk hadikommunizmusnak nevezett rendszer.

A voluntarista kísérletek sorra összeomlottak a bolsevik diktatúra első évtizedében, még a pénzt sem sikerül Lenin dekretumával hatályon kívül helyezni, ugyanis vidéken a parasztok — több közgazdasági bölcsességről téve tanúbizonyságot — nem hajlandók belemenni a naturálcserébe, és pénzt követelnek a terményeikért. Az az elképzelés sem válik be, hogy majd az infláció elvégzi mindazt, amit az elnöki dekretum nem tudott, ugyanis a bankóprés útján tudatosan tönkretett állami rubel helyett megjelennek az állam által már nem is ellenőrzött új pénzek. (Kék rubel, fehér rubel.)

1921-ben iszonyatos éhínség pusztít a Volga-vidéken, a kazahsztáni Éhség-sztyeppén stb. Igaz, 1918-22 között polgárháború zajlik, és külföldi intervencióval is szembe kell nézni, azonban a gazdaság katasztrofális összeomlásáért nagy mértékben felelős a bolsevikok voluntarista gazdaságkísérlete is.

Mégis, mindezek ellenére győznek a polgárháborúban; 1920-ban Varsóig úzi Tuhacsevszkij a lengyel intervenció haderőt, 1922-ben pedig Blücher veri ki az országból a japán és amerikai csapatokat. 14 állam vesz részt a többek között Churchill által is szervezett intervencióban, a fehérgárdisták külföldi segítséget kapnak, mégis vereséget szenvednek. Hogyan lehetséges az, hogy a kegyetlen bolsevik diktatúra, a gazdasági összeomlás ellenére a bolsevikok képesek a tömegek nagyobbik részét maguk mellé állítani és katonai győzelmet aratni? Az államosításokkal megnyerték maguknak az ipari munkásságot, hiszen a „tiétek a gyár” demagógiája egy olyan országban, ahol a munkásosztály egy dickensi világban, a legbrutálisabb kizsákmányolás körülményei között élt a cári uralom idején, nyilván igen hatásos volt. A parasztság jelentős részét tulajdonképpen a földről szóló dekrétummal állították maguk mellé, tízmilliókat saját földhöz juttatva, a nagybirtokrendszert teljesen szétzúzva. Ugyanakkor a bolsevikok valójában jelentős erőfeszítéseket tettek az általános oktatás, az egészségügyi ellátás stb. kiépítése érdekében. Az oktatási kampányok keretében analfabéta parasztszázmillióit tanították meg írni-olvasni. A cári uralom idején megnyomorított, megfélemlített orosz muzsik most azt tapasztalta, hogy emberszámba veszik, a gyermeke tanulhat, felemelkedhet. Főleg a szegényparasztság számára jelentett felemelkedést a bolsevik diktatúra, amely igyekezett a tehetséges parasztfiatalokat bevonni a helyi politikai, kulturális életbe. Mindezt látnunk kell, hiszen enélkül nem sokat értünk sem a húszas évekből, sem a sztálini terror évtizedeiből. S főként azt nem értenénk, hogy a bolsevik diktatúra nem egy maroknyi elvetemült vagy fanatikus ember műve volt, hanem mindvégig jelentős tömegbázisra tudott támaszkodni, még a legszörnyűbb terror időszakában is.

1924-ben meghal Lenin, és megnyílik Sztálin előtt az út a hatalom megragadására.

Sztálin diktatúrája

1922-ben Lenin már azon kesereg, hogy talán mégsem kellett volna megszüntetnie a többpártrendszert, valamint hogy „nálunk minden elsüllyedt a bürokrácia mocskos mocsarában”. 1925-ben egy idős bolsevik, bizonyos Oszsovcskij követeli a többpártrendszer visszaállítását. Valójában a Lenin által alkotott egy(se)pártrendszer, a pártállami struktúra már öntörvényei szerint mozog, kíméletlenül elfojtva minden változtatásra irányuló törekvést.

Sztálinnak nincs más dolga, minthogy Lenin gépezetét a saját céljaira működésbe hozza. A gazdaság továbbra is katasztrofális állapotban van, 1925-ben még mindig csak a textilipar termelése éri el az 1913-as szintet. A teljes ipari termelés 1927-ben áll az 1913-as színvonalon, nagyjából az első világháború előtti technikát reprodukálva. Ekkor, 1928-ban veszi kezdetét az első ötéves terv, a nagy modernizációs kísérlet első felvonása.

Ugyanakkor 1929-ben kezdetét veszi a kollektivizálás, amely csak 1935-ben fejeződik be. Erre az iszonyatos módszerekkel végrehajtott aktusra a vidék, a parasztság gleichschaltolása miatt volt szükség. A húszas évek végéig a parasztság viszonylag önállóan fejlődött, nem nagyon érintették a politika felhőrégióinak viharai. Földjárdékot, földadót nem kellett fizetnie az államnak, így joggal érezhette azt, hogy a családja kezelésében levő föld az ő tulajdona is egyben, holott

tudjuk, hogy nem így volt. A kötelező beszolgáltatás eltörlése óta (1921) nem nagyon érezte a bolsevik diktatúrát, ellenben élvezte az új hatalom bizonyos előnyeit, mint például a falusi élet megszervezése, az általános oktatás, az egészségügyi ellátás javítása stb.

Ez az autonóm, egyre gyarapodó parasztság nem illett bele az egész társadalmat egyetlen központból parancsnokolni akaró sztálini elképzelésekbe. A kollektivizálás megint a gazdaság katasztrofális összeomlását eredményezte, amelynek eredményeként az 1930-as évek elején milliók haltak éhen. Ugyanakkor az erőforrások koncentrációja révén megkezdődött a nehézipar látványos fejlődése, ami főként a kitermelőipar, a kohászat, valamint a gépgyártás területére terjedt ki. A második öt éves terv idején (1932-37) sikerült „konszolidálni” a gazdaságot, így az agrárszférát is, folytatódott a nehézipar dinamikus növekedése, és megkezdődött a könnyűipar kiépítése is. A kollektivizálás által előidézett összeomlás után gazdasági növekedés következett a Szovjetunióban. A második öt éves terv már érzékelhető eredményeket hozott, a nagyvárosok ellátása számottevően javult. 1932-37 között a nemzeti jövedelem 18-20 százalékkal nőtt évente, a nehézipar termelése pedig több mint húsz százalékkal. Ez világrekord volt, és a Szovjetunió számított a világ leggyorsabban fejlődő országának. Ma már sokan joggal megkérdőjelezik a szovjet statisztikai adatok hitelességét, tehát azt is, hogy valóban ilyen dinamikus volt-e a szovjet gazdaság növekedése a harmincas években. Azonban úgy gondolom, hogy nem a gazdasági növekedés üteme volt a fő probléma. Nehezíti a tisztánlátást, hogy a szovjet gazdaság fejlődését kétségtelenül súlyosan megzavarta a II. világháború. Hetven ezer település pusztult el vagy rongálódott meg, közte 1710 város. Ezért sokakban az a képzet alakulhat ki, hogy az első két öt éves terv nagy fellendülése már közelítette a Szovjetunió fejlettségét a Nyugathoz, és ha nem jön közbe a háború, akkor hamarosan utoléri a Nyugatot. Ez a tévhit a II. világháború után kb. három évtizedig tartotta magát, és csak az 1970-es évek közepétől vált nyilvánvalóvá, hogy itt egész másról van szó, nevezetesen, hogy nem működött semmiféle utolérési effektus, a bajok gyökerei sokkal mélyebben kerekednek, mint a háború fejlődést megakasztó hatásában.

Valójában a harmincas években rohamtempóban, iszonyú áldozatok árán egy elavult, 19. századi gazdaságszerkezet épült ki, elavult, első világháború előtti technikai színvonalon. Ezt a gazdaságot, mindezeket túl jellemezte az erőforrásokkal, így a munkaerővel, a nyersanyagokkal, energiahordozókkal, a technikával való mértéktelen pazarlás, ami eleve jóval alacsonyabb életszínvonalat tett lehetővé, mint ami a lakosság áldozatvállalása alapján elvárható lett volna.

Kétségtelen tény, hogy a II. világháború megnyeréséhez szükség volt egy nagy teljesítőképességű nehéziparra, azonban ez a nehézipar sokkal kisebb áldozatok árán is kiépülhetett volna, valamint ekkora erőfeszítések árán sokkal korszerűbb lehetett volna. Ez a nehézipar inkább volt túlméretezett, nagy kibocsátóképességű, semmint korszerű, bár a hadiiparhoz közvetlenül kapcsolódó részei sok tekintetben elérték a háború alatt a világszínvonalat. (A T-34-es harckocsihoz gyártott acél például felülmúlta a német Tigris-harckocsi acéljának minőségét.)

A nehézipar kiépítése olyan szigorú kézivezérléssel zajlott, hogy például a magnytogorszki kohómű építéskor Ordzsonikidze nehézipari népbiztos naponta megkapta a kohóba beépített téglamennyiségről szóló jelentést. A nehéziparnak a hadiiparhoz szorosan kapcsolódó ágai nem a „tervgazdálkodás” miatt voltak ilyen magas színvonalúak, hanem annak ellenére, vagyis hogy az erőforrások koncentrá-

lásával itt sikerült pótolni a piac fejlődésserkentő hatásának hiányát. Ezek az ágazatok azonban ritka kivételt képeztek, mintegy szigetként emelkedve ki a szovjet gazdaság általános elmaradottságának óceánjából.

A sztálini terror lesújtott az értelmiségre, ezen belül különösen a műszaki értelmiségre, és ezt az érvágást a szovjet gazdaság nem tudta kiheverni.

1953. március 5-én meghal Sztálin, aki valóban „faekével vette át Oroszországot, és atombombával adta át” utódainak, ahogy Churchill fogalmazott. Ám a népre kényszerített iszonyú áldozatok messze nem hozták meg gazdasági téren azt az eredményt, amelyet ilyen áldozathozatal mellett kell. 1953-ban a Szovjetunió technikai színvonala 25-30 évvel elmaradt a fejlett Nyugattól, s mindezt tetézte a társadalmi-gazdasági szerkezet iszonyúan pazarló, erőforrásokat herdáló működése. A pártállami apparátus, a terrorgépezet fenntartása ezerszer, milliószor nagyobb gazdasági ráfordítást igényelt, mint amekkora az ország nagyságának megfelelő tőkésosztály luxusfogyasztása lett volna.

Természetesen nem csak ez a tény rontotta le katasztrófálisan a rendszer hatékonyságát, hanem a piac hiánya, a „tervgazdaságnak” elkeresztelt gazdasági anarchia, az érdekkonstrukció súlyos torzulása. Teljesen hiányzott az érdekelttség a több és jobb munkára, a technika fejlesztésére, a gazdaságtalan mamutvállalatok emésztették a társadalom erőforrásait eladhatatlan termékek raktárra való termelésével, pazarló tervtúlteljesítési kampányokkal. A technika fejlesztése teljesen gazdátlan maradt. Az állami vállalatok csak a termelés természetes fokozásában voltak érdekelték, az önköltség csökkentésében, a tökéletesebb, jobb megoldások keresésében, az új termékek kifejlesztésében nem. Egy elavult makroszerkezet dinamizálása mindig az adott gazdaság kimerüléséhez vezet, és a Szovjetunióban ennek igazságáról csak a háború kirobbanása miatt nem győződhattünk meg már az 1940-es évek elején.

A helyreállítási periódus megtévesztő hatása

Jánossy Ferenc mutatott rá arra, hogy háború vagy bármely katasztrófa után egy társadalom mozgósítja rövid távú tartalékait és ezáltal nagyobb gazdasági növekedési ütemet produkál, mint „normális” években. Ez a magasabb ütem általában addig tart, amíg a termelés hosszú távú trendje nagyjából bele nem simul a katasztrófa előtti hosszú távú trendbe. Magyarán, amikor a háború utáni termelés színvonalára eléri azt a szintet, amit elért volna, ha nem jön közbe a háború, akkor a gyors növekedés trendje megtörik, és a fejlődés ott folytatódik, ahol folytatódott volna, ha nem jön közbe a háború. Jánossy mindezt a népesség számának növekedésére is alkalmazta, melyet alátámaszt a háború utáni babyboom jelensége, amit nagyon sok társadalom esetében megfigyeltek már, főként az első és a második világháború után vagy legutóbb például a Pol Pot-féle vérengzést követően Kambodzsában.

A Szovjetunió két nagyon elhúzódo, erőteljes helyreállítási periódust élt át ebben az évszázadban. Az egyik 1922-től, a polgárháború és az intervenció befejezésétől kb. 1937-ig tartott. Azért ilyen iszonyúan hosszú ideig, mert a kollektivizálás ezt a folyamatot megakasztotta. Az első világháború előtti növekedési trendbe 1935 második felétől kezdett belesimulni a Szovjetunió nemzeti jövedelmének trendje, pontosabban ekkor kezdett ehhez közelíteni, ugyanis annál azért magasabb maradt a növekedési ráta a helyreállítási periódus trendjének megtörése után is. Mégis, ezt a törést nem voltak képesek Sztálinék megérteni, megkezdődött a bűnbakkeresés,

jött az imperialista szabotázs rémmeséje, tetőpontra hágott a „tisztoogatás”, amelynek szinte az egész gazdasági élet vezérkara áldozatul esett, a miniszterektől egészen a vállalatvezetőkig.

A második helyreállítási periódus 1945-55 között tartott, és ennek trendjét hosszabbította meg Sztrumilin akadémikus, amikor kiszámította, hogy a Szovjetunió egy főre jutó nemzeti jövedelme 1980-ra már túl fogja haladni az Egyesült Államokét. Hruscsov pedig erre alapozva jelentette ki, hogy „már ez a nemzedék meg fogja érni a kommunizmust”. Természetesen a helyreállítási periódus végén a trend megtört, és a gyors utolérés illúziója szertefoszlott. Valójában nem csak a növekedési ütem megtörése, sőt, főként nem ez volt az utolérés gátja, hanem az, hogy a helyreállítási periódus gyors növekedése is egy elavult, II. világháború előtti gazdaság szerkezetet és technikai színvonalat reprodukált, miközben a gazdaság cipelte tovább a sztálini modell súlyos örökségét, így az iszonyú pazarlást, a rendkívül költséges, 18-20 milliós pártállami bürokrata apparátust.

Közös egyéni sors

„Isten nem bottal ver” – tartja a közmondás, és van valami különös, jelképes abban, ahogy Oroszország három legvéresebb kezű zsarnoka magánéletének tragikumával „fizet” bűneiért. Rettegott Iván királyi jogarával üti agyon saját fiát egy haragos pillanatában, a szörnyű jelenetet – mint ismert – Repin örökíti meg döbbenetes festményén.

Nagy Péter kénytelen tudomásul venni, hogy fia nem az apa, hanem a cárral szemben álló anya befolyása alá került, és belekeveredett az uralkodó elleni összeesküvésbe. Külföldről kell erőszakkal hazahozatnia, végig kell néznie kínvallatását, halálát.

Sztálint a saját fia is zsarnoknak tartja (ő viszont a fiút puhánynak), és amikor az ifjú német fogságba esik, az apa nem hajlandó őt kicserélni egy német tábornokért. Amikor a németek ezt megértik, a Dachauba hurcolt fiúval ördögi gaztettet akarnak elkövetni, kínhalálát filmre akarják venni, hogy azt Sztálinnak elküldjék. Sztálin fia, megértve a haláltábor udvarán történő készülődés célját, az árammal telt drótnak rohan.

A zsarnokok sohasem képesek emberi érzésekre, szeretetre, az ego vezérli őket, még az „önző géneket” is legyőzve. A legtöbb ember, de még az állatok is képesek életüket áldozni utódaikért, nem így narcizmusban szenvedő diktátorok. A korlátlan hatalommal bíró, a népet „boldogító” tribunok tragikus magányosságá közmondásos.

„Ne a világot szeresd, hanem a szomszédodat” – tartja egy kínai közmondás. A világmegváltók altruizmusa mögött mindig végtelen egoizmus rejlik, s az orosz történelem tragikus módon bővelkedik ilyen megváltókban, népboldogítóknak, akik adott történelmi pillanatban képesek a legszörnyűbb zsarnokká válni.

Sztálin után

Sztálin halála után maga a struktúra nem változott, csupán finomodott, és tompultak legbrutálisabb vonásai. Mégis, Hruscsov idején látványos eredmények születtek, így 1957. október 4-én valósággal sokkolta a Nyugatot az első szputnyik. Nem „Amerika”, hanem a Szovjetunió nyitotta meg az űrkorszakot. 1961. április

12-én Gagarin űrrepülése az újabb sokk. Az atomenergia békés és katonai felhasználása terén is fej-fej mellett halad a Szovjetunió az Egyesült Államokkal. Az első használható atomerőművet a Szovjetunió helyezi üzembe 1953-ban Obnyinszkban.

1969-re kialakul a két szuperhatalom között a katonai paritás. Ennek eredménye a SALT-megállapodás Nixon és Brezsnyev között.

A gazdaság néhány stratégiai ágazatában a Szovjetunióé lett a mennyiségi elsőbbség, a kohászat, az energetika, a kőolaj- és földgáztermelés, a széntermelés stb. terén megelőzte az Egyesült Államokat.

Külpolitikai téren is látványos előretörés volt jellemző. A gyarmati rendszer felbomlása idején, főként az 1950-es, 60-as évek fordulóján sok felszabadult gyarmati ország közeledett a Szovjetunióhoz, meghirdetve a fejlődés „nem kapitalista” útját. Kína kommunistává válása a szakításig szintén az eurázsiai szuperhatalom sikerének tűnt. Kuba szovjet befolyási övezetbe való kerülése már az USA partjától 120 mérföldre hozta el a bolsevizmus rémét, valamint az ellenséges rakétákat.

Mindezen sikerek mellett pedig ott vannak nyomatékkal a Nyugatot aggasztó gazdasági növekedési adatok. A Szovjetunió és bolygóudvara évről-évre dupla akkora növekedési ütemet produkált, mint a nyugati országok, egyedül Japán állta a versenyt e téren.

A világ első atomjégtörője, a Lenin, azután a legnagyobb vízierőműve először Bratszkban, majd Krasznojarszkban, „Amerika” sorra elveszti a „leg”-eket, ugyanakkor Nyugaton munkanélküliség, időnként infláció, kisebb recessziók, növekvő bűnözés, kábítószerfogyasztás, Kennedy, Martin Luther King meggyilkolása, négerláadások az amerikai nagyvárosokban az 1960-as évek második felében, diáklázadások, sztrájkok 1968-ban Nyugat-Európában. A perspektíva Nyugat számára időnként félelmetes. Sokakat megtévesztettek ezek az eredmények, például Fritz Baade a „Versenyfutás a 2000. évig” c. 1959-ben megjelent művében nagyon optimista jövőt fest az ún. „szocialista világrendszer” elé az ezredfordulóig. Pedig a nyugatnémet közgazdász professzor nem volt szocializmus-apológéta. Valójában az űrtechnikában, a haditechnikában, az atomenergetika terén és még néhány ágazatban elért szovjet sikerek nem a gazdaság immanens teljesítőképességéből származtak, hanem éppen ezen alacsony fokú teljesítőképességet tagadva és el is fedve, az oda koncentrált óriási erőforrások eredményeként, a társadalomra rákényszerített iszonyatos áldozathozatal útján születtek. Ezek az ágazatok most is ugyanúgy szigetként emelkedtek ki az elmaradottság óceánjából, mint a 30-as években a nehézipar. Ugyanakkor a Szovjetunióban nem volt meg soha az a közvetlen kapcsolat a polgári termelőágazatok, valamint a hadiipar és „holdudvara” között (melybe szorosan beletartozott az űrkutatás is), mint az USA-ban. Sőt, ezek hermetikusan el voltak szigetelve egymástól. Így aztán még az Egyesült Államokban a hadiipar és kapcsolt ágazatai a beléjük koncentrált erőforrások megtermékenyítő hatását tovább tudták gyűrűztetni a polgári termelésbe, addig a Szovjetunióban e csúcságazatok mindvégig elzárt enklávék maradtak, természetidegenként a nemzetgazdaság testében. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a szovjet tömb és bolygóállamai egész történelmük során csupán egyetlen olyan fogyasztási cikket tudtak kirukkolni, amely a nyugati technikai bázistól teljesen független, önálló elvek alapján született meg: a Magyarországról származó Rubik-kockával.)

Az enklávé-csúcságazatok így nemhogy megtermékenyítő hatást nem tudtak gyakorolni a nemzetgazdaságra, de még az erőforrások jelentős részének lekötése miatt tulajdonképpen gátolták is a fejlődést.

Végül az 1970-es években lezajlott nagy világgazdasági korszakváltás megadta a kegyelemdőfést az egész sztálini szovjet modellnek, miután a Nyugat sikerrel vezérelte le a strukturális válságot és hajtotta végre a korszakváltást, míg a szovjet tömb erre teljességgel alkalmatlannak bizonyult – saját immanens törvényeiből következően. Ez a tömb egy, a 19. századra erősen emlékeztető gazdasági makroszerkezettel érkezett a 21. század küszöbére. Pedig a gazdasági növekedés üteme a „szocialista vilárendszerben” magasabb volt a II. világháború után kb. három évtizeden át, mint a fejlett nyugati régióé. Csakhogy egy elavult makroszerkezet megfeszített dinamizálásáról volt szó, ami törvényszerűen vezetett el az 1980-as évek nagy gazdasági-politikai összeomlásáig.

Egész Oroszország történelme arra hívja fel a figyelmet, hogy az erőszakos, felülről kiinduló modernizálási törekvések rendszerint nem pótolhatják az alulról építkező, organikus fejlődést. Ebben a szerves fejlődésben jelentős szerepe van a piacnak, a piac által generált egészséges gazdasági érdekstruktúrának, történetfilozófiai oldalról nézve pedig az egyének és mikroközösségek autonómiájának, partikularitásának, a szabadság „bibói köreinek”, a modern civilizáció olyan vívmányainak, mint a hatalom megosztása (törvényhozói, végrehajtói, igazságügyi hatalom stb.).